

НОВИ ПОДАЦИ О ОРИЈЕНТАЛНОМ ЕЛЕМЕНТУ У СИНГИДУНУМУ

Досадашња истраживања о становништву овог дела римског Подунавља и, посебно Сингидунума, указала су на присуство Грка и хеленизованих странаца пореклом из Мале Азије, са блиског истока и из северне Африке. Међутим, придаван је углавном ограничен значај оријенталној имиграцији и она је везивана за цивилну компоненту становништва¹. Нови налази из Београда, које овде објављујемо, помоћи ће, надамо се, да се ова слика употпуни и донекле коригује.

1. Први од ових натписа нађен је приликом копања темеља за нове зграде у Косовској улици бр. 19-23, 1962. године. Данас се чува у Музеју града Београда.

У полукружном фронтону који почива на кратким пиластрима, представљен је венац с тракама. У његовом средишњем делу, такође у рељефу, изведена је розета. У спољним троугловима фронтоне израђени су у плитком рељефу акантови листови (онај с десне стране готово је сасвим уништен). Овај облик украса на надгробном споменику веома је добро познат, с тим што је знатно чешћи у источном делу провинције (*Timacum minus i Ratiaria*), него на западу, специјално у Сингидунуму, где је веома редак².

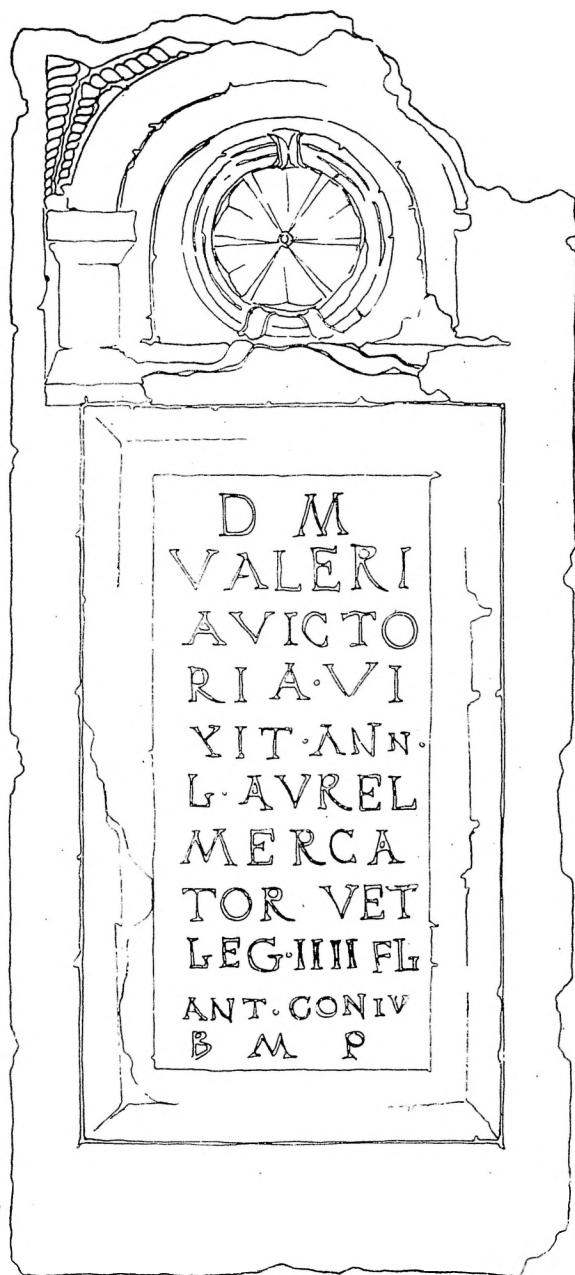
Слова натписа су широка и правилна. Интерпункцијски знак у облику тачке налази се у р. 4, између две речи, на крају р. 5, у р. 6 иза слова L; у р. 8 између двеју речи; у р. 9 између прве две речи и у р. 10. Висина слова креће се између 5,0 и 4,1 см. (последња два реда).

Димензије споменика: 165×74×30 см; димензије натписног поља: 77×36 см. (сл. 1)^{2а}.

¹ A. Mócsy, *Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Moesia superior*, Acta arch. Ac. Sc. Hung. 11 (1959), 307 i 293 sqq; S. Barkoczi, *The population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletianus*, ib. 16 (1964), 375; М. Мирковић, *Римски прагови на Дунаву у Горњој Мезији*, Београд, 1968, 121 и 128.

² В. Кондић, *Сейулкранли споменици са територије римске провинције Горње Мезије*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 1965 г., стр. 184 и д. (у рукопису).

^{2а}. Због слабе очуваности и тешких услова за добијање квалитетне фотографије, дајемо само цртеже споменика.

- D(is) M(anibus)*
Valeri-
a Victo-
ria vi-
 5 *xit ann(is)*
L Aurel(ius)
Merca-
tor vet(eranus)
leg(ionis) IIII Fl(aviae)
 10 *Ant(oniniana) coniu(gi)*
b(ene) m(erenti) p(osuit),

P. 10 Атрибут *Ant(oniniana)*, показује да натпис припада Каракалиној (198—217) или, мање вероватно, Елагабаловој (218—222) влади³. Атрибут досад није био потврђен уз име легије иако га налазимо уз имена више подунавских помоћних јединица⁴ и уз име *leg. VII Claudia*⁵. С друге стране, *leg. IIII Flavia* носи досад епитете изведене од неколицине других царева: Александра Севера, Гордијана, Галијена и, чини се, Максимиана Трачанина⁶. Питање је само којим поводом и у које време је назив *Antoniniana* подарен нашој легији. Да је одговарајуће читање уз име легије VII Claudia на CIL III 6291, поуздано, имали бисмо 213. као вероватни *terminus ante quem*⁷, под претпоставком да су обе легије провинције добиле епитет истом приликом. Вероватни *terminus post quem* — с обзиром да натписи из времена Северовог и Каракалиног савладарства не садрже атрибут Антониниана или га садрже можда у, како се обично мисли, накнадно додатим деловима⁸, пружала би 211, година Северове смрти. Ако две легије нису добиле епитет *Antoniniana* аутоматски, одмах на почетку Каракалине самосталне

³ Up. A. v. Premerstein — N. Vulić, *Antike Denkmäler in Serbien und Macedonien*, JÖAI 6 (1903). Bbl. 43.

⁴ На пример, да останемо при горњомезијским, coh. II Aurelia nova *Antoniniana* milliaria eq. c. R. i coh. II Aurelia Dardanorum *Antoniniana* milliaria equitata: W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen*, Berlin, 1938, 92 i 132.

⁵ CIL III 14509, Viminacium 1 6291, Ratiaria. Овај други натпис, из 213 године, садржи у реду 5. име легије (LEG VII CL), док му ред 6 почиње словима AN која Момсен чита *an(imo) l(iente)* а Ritterling, *Legio*, RE XII (1924), 1628, *An(toniniana)*.

⁶ E. Ritterling, *op. cit.* 1549 и A. et J. Šašel, *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLX repertae et editae sunt*, Ljubljana 1963, br. 16 (Уп. М. Мирковић—С. Душанић, ЖА 15 (1965) 252).

⁷ В. горе, нап. 5. Исти термин би сугерисали и неки други натписи са титулом *Antoniniana* за разне војне јединице, уп. Dessau, *ILS* 2105.

⁸ Up. Premerstein — Vulić, *Antike Denkmäler in Serbien*, JÖAI 3 (1900) Bbl. 117; М. Мирковић, *Римски градови на Дунаву у Горњој Мезији*, Београд, 1968 65 sq. нап. 69.

владе⁹, већ као награду за неку нарочиту заслугу, није искључено да се то одиграло приликом Каракалине победе над Аламанима 213, у походу у којем је, врло вероватно, учествовала бар *leg. III Flavia*¹⁰.

2. Споменик је нађен у непосредној близини претходног, 1962. године. Чува се такође у Музеју града Београда.

У полукружном фронтону, изведене су у рељефу људске представе. Централно место чини део фигуре (до појаса) одраслог мушкарца који је огрнут тогом с много набора. Лево од њега приказан је дечак, такође до појаса, у истој одећи. Испред рељефа одраслог мушкарца, представљена је друга, мања, дечја фигура (и у овом случају до појаса), на чије је лево раме поменути одрасли мушкарац положио руку. Споменик је рађен од меког ташмајданског пешчара, тако да су представе тешко оштећене (детали лица се уопште не разазнају). У спољним троугловима представљене су розете (на десном троуглу, потпуно је уништена док се на левом једва разазнаје).

Слова натписа су изразито лепа и правилна. У горњим редовима су нешто већа а при дну мања; висока су између 3,2 и 5,2 см.

Димензије споменика: 168×78×28 см. Димензије натписног поља: 92×57 см.

По рељефним представама и уопште по целом свом архитектонском склопу и овај споменик спада у групу која је далеко најбројнија и у Горњој Мезији и у Сингидунуму. У овој области употреба таквих споменика почиње крајем II и почетком III века, бар према анализи материјала којим располажемо¹¹. Сл. 2.

D(is) M(anibus)

Aur(eliae) Diogeniae

vix(it) ann(is) IIII et

Aur(elio) Diogeniano

5 *vix(it) [an]n(um) I*

Aur(elius) Demetrius str(ator)

co(n)s(ularis) leg(ionis) IIII F(laviae) et

Val(eria) Marcella f(iliis) kariss(imis)

et Aur(elio) Eumeneti str(atori)

10 *leg(ati) leg(ionis) eiusd(em) v(ixit) a(nnis) XL*

contirunc(ulo) fratri

b(ene) m(erentibus) p(osuerunt).

⁹ На ту могућност би указивала околност да се доњопанонска coh I Сатрапаногум назива *Antoniniana* већ на натпису из 212 (CIL III 3237, Sirmium), уп. С. Душанић. *Римска војска у источном Срему*, Зборник Фил. фак. у Београду X 1 (1968), 99.

¹⁰ Up. Ritterling, loc. cit. 1317

¹¹ Кондић *Сейулкрални споменици*, 282 sq.

Интерпункцијски знак у виду троугаоне тачке дели прве речи р. 6, прве две и задње две р. 7, све речи р. 8 и 9, скраћенице LEG, EIVSD и V р. 10, и речи р. 11. Рђав квалитет натписне површине чини да се ненамерне тачке јављају и на неким другим деловима текста. Хоризонтална црта над бројевима р. 3 и 5.

Рр. 6—7 и 9—10 Деметрије и Еумен су представљали принципе придодате као коњушари, први намеснику Горње Мезије, други заповеднику легије III Flavia¹². Оба су формацијски припадали овој легији, и та коинциденција вероватно показује да се у Сингидунуму, као и у Наисусу¹³, налазио значајнији комплекс војних штала. Датив *Eumeneti* показује да се ово грчко име могло у латинском деклинирати и по денталној основи а не само, као обично, по вокалној. Уп. *Euticeti* од *Eutyches* на CIL III 9210 (Salona).

Р. 10. Обратити пажњу на то да број, бесумње због недостатка простора, није уписан као XXXX, како је иначе уобичајено у овим областима.

Р. 11. Прву реч треба допунити у номинативу — *contirunculus* и везати је за Деметрија. Она је релативно ретка, вулгарна творевина¹⁴ од *contiro* „саборац“, („сарегрут“), композиита посведоченог у самом Сингидунуму¹⁵.

3. Споменик је нађен у Ђушиној улици, приликом копања рова за канализацију, 1965 године. Само је делимично очуван — доњи део недостаје. Данас се налази у Музеју града Београда.

У уском троугаоном фронтону (и сам споменик је у врху формиран у облику троугла) налазе се представе ствари из свакодневнoг живота. На левој страни је пар дејјих сандала; у средини огледало а на десној, затворене таблице за писање. У угловима с обе стране, ове групе, представљена је по једна розета. О пореклу оваквог начина украшавања споменика биће речи касније.

Слова натписа су издужена и прилично неправилна. Урезана су плитко. Висока су 5,3 см.

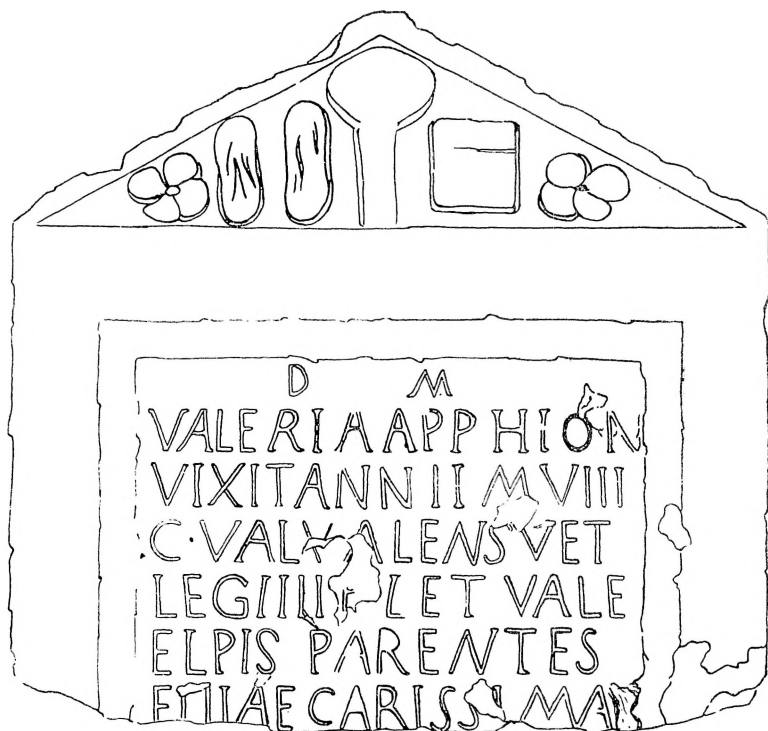
Димензија споменика: 96×94×19 см. Димензије (очуваног дела) натписног поља 44×57 см. Сл. 3.

¹² О страторима в. F. Lammert, *Strator*, RE IV A (1931) 329 sq.; A. Passerini, *Legio* Diz. ep. IV (1949) 605; A. v. Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*², Köln 1967; 39, 48, 74, 35 и 73.

¹³ Up. M. Fluss, *Naissus*, RE XVI (1935) 1598 i F. Lade—Premmerstein—Vulić, *Antike Denkmäler in Serbien* II, JÖAI 4 (1901) Bbl. 135 sq. Ови научници претпостављају да је у Наисусу била смештена једна ергела или депо за откупљене коње због тамошњих повољних природних услова. Иста околност могла је довести до стварања одговарајућег центра у Singidinum, иако је у оба случаја могао бити од утицаја комуникацијски значај градова.

¹⁴ Up. H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman*, București 1960, 199 (само две потврде).

¹⁵ A. et J. Šašel, *op. cit.*, br. 17 (iz 196).

D(is) M(anibus)

Valeria Apphion

vixit ann(is) II m(ensibus) VIII

C. Val(erius) Valens vet(eranus)

5 *leg(ionis) IIII [F]l(aviae) et Vale(ria)*

Elpis parentes

filiae carissima[e]

4. Жртвеник, откривен приликом археолошких истраживања на Калемегдану, Доњи град — Западни цвингер, 1968. године. Чува се у Музеју града Београда. Оштећен је — недостаје му доњи део. Има сасвим једноставан, уобичајен облик, без икаквих украса. Натписно поље сачињава целу предњу страну жртвеника. Слова натписа су широка и правилна, висине 5,5 см. Димензија жртвеника: висина (очуваног дела) — 58 см; ширина 30 см; дебљина 30 см. С.л 4.

Nemesi

Aug(ustae)

Auf(idius) Ing[e]—

nus O R T

DP []

Интерпункцијски знак у облику тачке дели речи р. 3.

Р. 1—2. У Горњој Мезији, Немеза — грчка богиња која одговара римској Фортуни¹⁶ — досад је била позната само по неколико споменика из Вимијацијума¹⁷. Епитет *Augusta* јавља се веома често уз њено име. Посведочен је и у оближњем Сирмијуму (CIL III 15136,1).

Р. 3. Међу више римских гентилиција која почињу на *Auf*-¹⁸, *Aufidius*¹⁹ је најобичније и стога се најпре могло јавити у скраћеници.

Р. 4—5 Групу слова која смо штампали мајускулама нисмо у стању прихватљиво објаснити, нарочито због О и I легираних на њеном почетку. Када би занемарили легирано I у слову О, на почетку речи у р. 4 и треће, иначе оштећено слово, прочитали као Р, могло би се формирати читање са *optio* (са словима која се још могу видети у р. 5, *optio decurionis principis*, напр. или неко друго, слично читање са *ortio*), Међутим ове лигатура је потпуно чиста и сигурна и не треба је занемарити а она се не може никако уклопити у читање *optio*.

¹⁶ Up. H. Herter, *Nemesis*, RE XVI (1935) 2338 sqq.; O. Rossbach, *Nemesis*, Roschers Myth. Lex. III 1 (1897—1902) 117 sqq.

¹⁷ В. Р. Марић, *Антички култови у нашој земљи*, Београд 1933, 44 и 94 sq. нап. 24. Поред тога, један *Не* лезин натпис (CIL III 14208) нађен је у Лому (Almus), чија провинцијска припадност није сасвим јасна (уп. Мирковић, *Римски градови*, 11).

¹⁸ W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin 1904, 601 (Ind.).

¹⁹ Уп. случај Ауфидија бр. 21, 35 и 37 у RE II (1896) 2292, 2296.

* * *

Порекло лица поменутих на овим натписима нигде није изричито наведено. Међутим, више индиција показују да су она, бар већином, пореклом са Истока. У том смислу сматрамо, да је најкарактеристичнији споменик бр. 3. На њему су украси у фронтону изведени у облику предмета из свакодневног живота. Овакав начин украшавања, код нас иначе веома редак, недвосмислено потиче са Истока где је такво декорисање било особито популарно²⁰. Осим тога, име покојне девојчице, иако вероватно не припада малоазијским епихорским говорима и представља једно од такозованих дечијих имена од миља (Lallnamen), јавља се у Малој Азији толико упадљиво чешће него у другим крајевима²¹, да се мора рачунати с малоазијском провенијенцијом покојничиних родитеља. У истом смислу говори и грчко име њене мајке Елпиде. Заједничко гентиле Валенса и Елпиде Valerius, такође је карактеристично за оријенталне досељенике на средњем Дунаву. То показују, између осталог, и ономастичка испитивања у Панонији²², као и случај Валерија Кресценциона из самог Сингидунума, чији је матерњи језик морао бити грчки што показује његова посвета Хекати с именом божанства у акузативу²³. Стога имамо разлога да предпоставимо источно

²⁰ Уп. за огледало МАМА V: 40, 67, 282, МАМА VI: 24, 274, 276, 284, 291, 298, 335 а, 368, МАМА VII 217. За сандале: МАМА V: 19, 30, 195, 252, 286, 288; за таблицу: МАМА V: 48, 90, 114, 167, 189, 283; МАМА VI: 278—80, 300, 301, 303. За огледало и таблицу: МАМА V: 40; МАМА VI: 288; за огледало и сандале: МАМА V: 42, 44, 100, 143, 187, 267; за сандале и таблицу: МАМА V: 43, 70; за таблицу, огледало и сандале: МАМА V: 41, 72. Аналогне представе предмета свакодневног живота на стелама наших крајева, прилично су ретке: уп. на територији Скупа, огледало, Споменик 71 (1931) 202, бр. 531; 213 sq, бр. 569 sq; A. et J. Šašel, *op. cit.* бр. 45 и 46 (последњи споменик се диже ослобођеници са карактеристичним грчким конгоменом Нице док покојничина деца предпоследњег споменика носе гентиле Валериус. У оближној Басијани, на једном споменику појављује се представа вретена за жену покојника чију источну провенијенцију јасно открива име T. Publicius Surio: CIL III 3225= 10209= J. Бруншмид, *Камени споменици Хрватској народној музеја у Загребу*, VHAD 10 (1908/9) 209 sq. Треба напоменути да је комбинација са сандалама на нашем примерку до сада једини познати споменик са таквом преставом на територији римске провинције Горње Мезије. Иначе поред наведених предмета из свакодневног живота, у Г. Мезији, а нарочито на територији Скупа појављују се још и чешаљ, вретено, неке алатке и др. али такође у ретким случајевима.

²¹ У питању је деминутив 'Ατφιον, већ посведочен у МАМА IV, 26, (AKROENOS) за супругу извесног Метрокла. Уп. 'Ατφια: МАМА I, 117; IV: 122, 304, 320, V 188 (?), 256; VI 133; 141 а, 307, 353; VII 153, 155, 237, 356; 'Ατφη МАМА V, 8, 14, 92, 139 (?) 151; VII. 307; 'Ατφιας: МАМА VI 141 а; 'Ατφίλας: МАМА VI, 381. За карактер имена уп. S. Robert, *Noms indigènes dans l'Asie Mineure Gréco-romaine*, Paris, 1963, 154, 318.

²² Barkoczi, loc. cit. 277 и 295.

²³ A. et J. Šašel, *op. cit.* бр. 16; уп. М. Мирковић, *Римски Синигидунум у светлости епиграфских извора*, Зборник Филозофског факултета у Београду V (1960), 344 sq. Споменици осталих Валерија из Сингидунума (CIL III 8150 и Споменик 71 (1931), бр. 623) не дају основа за одређивање њиховог порекла.

порекло и за Валерију Марцелу са споменика бр. 2 и Валерију Викторију са споменика бр. 1, утолико пре што остали антропоними споменути на два натписа дозвољавају или чак подупиру такву предпоставку (грчка когномина *Diogenia*, *Diogenianus*, *Demetrius* и *Eumenes* и римски, али типичан за Оријенталце, когномен *Mercator*)²⁴.

Најзад за источну провенијенцију дедиканта натписа бр. 4, говори не само карактер именованог божанства и археолошки контекст у којем је натпис нађен²⁵, већ и гентиле *Aufidius*, особито често на Оријенту²⁶.

Ови нови натписи, бележећи личности, од којих све, осим можда дедикант Немезиног олтара, стоје у вези с легијом IV Flavia, указују на то да имиграција са Истока није била претежно цивилног карактера, као што се често мисли. При том свакако треба опет споменути и Валерија Кресценциона, војника исте легије и вероватно Грка са Истока²⁷, и, нарочито ару коју су 196, у Сингидунуму дигли *Cilices contirones*, свакако Килићани регрутовани за legio IV Flavia, приликом пролаза Севера у повратку са похода против Песценија Нигера²⁸. Осим тога, међу оним припадницима ове легије, који иначе носе хеленска когномина али за које нема других индиција о источној провенијенцији, налазио се, врло вероватно, и неки оријенталац²⁹. Затим, више становника Сингидунума, извесних или готово извесних Оријенталаца, припадали су такође овој легији иако нам то њихови споменици изричито не говоре³⁰. Сви ти људи нису могли доспети у Сингидунум само приликом релативно ретких боравака легије на Истоку, премда су такви интервали, напр. у време Севера и Гордијана — Филипа³¹, свакако много допринели

²⁴ Од четири *Mercator*-а у Панонији, из II и III века, један је сигурно оријенталац (из малоазијске Цезареје) а остала три вероватно (Barkóczy за једнога од њих неоправдано нагађа да је са запада): Barkóczy, loc. cit. 339 бр. 91/47. Гентилициј *Aurelius* који носи лице са споменика бр. 2 такође је заступљено код источнопанонских пријенталаца: ib. 277 и 294.

²⁵ Ара је нађена на улазу у једну, вероватно, култну пећину, скоро непосредно поред двеју Митриних икона. Up. Lj. Zotović, *Les cultes orientaux sur le territoire de la Mésie supérieure*, Leiden, 1966, бр. 5, 6.

²⁶ Ако се изузму становници Рима и значајни људи, уп. Dessau, *ILS* 2381, 2483, 2832, 4455a, 5549, 5590, 9237. Исти гентиле се јавља са споменутим гентиле 'Απφια на МАМА VI 37.

²⁷ уп. горе, нап. 23.

²⁸ A. et J. Šašel, op. cit. br. 17; up. H. Nesselhauf, *Zwei Inschriften aus Belgrad*, Жива антика 10 (1960), 193 sqq.

²⁹ P. Ael. Dionysius (JOAI 3 (1900) Bbl. 126, br. 22; T. Aur. Atticus (JOAI 13 (1910), Bbl. 212 br. 26); Afritus Aristonis (CIL III 8120).

³⁰ На пример, двојица Палмираца који су донели са собом надгробне споменике предака, нађене у кастрому на Келемегдану (Споменик 71 (1931), дод. стр. 235; уп. М. Мирковић, *Сингидунум*, 336), мазгар из малоазијске Кибира (W. Peek, *Griechische Vers-Inschriften*, I, Berlin, 1955, br. 651), који је могао припадати истим шталама као и стратор споменика бр. 2; неколико чланова колегија Трачког коњаника (CIL III 8147; уп. Валентина „рођеног на Роду”, р. 5 sqq; Елије Марко из Апамене (CIL III 1662).

³¹ Up. Ritterling, loc. cit. 1545 sq. и С. Душанић, *Новац колоније Виминацијума и дајуми из римске историје III века*, Старинар, 12 (1961), 147,

оријентализирању њеног људства. Исто тако, по нашем мишљењу, неоправдана је предпоставка Моссу-ја, да се радило о повременој колонизацији извесних контингената Оријенталаца у Горњој Мезији. Још мање је могуће датовати такву колонизацију већ после маркоманских ратова (на чему Моссу такође инсистира)³², кад већина одговарајућих споменика припада III веку³³.

По свему судећи, Оријенталци су у Горњој Мезији, што често бива код земљака у туђини, конституисали извесне затворене кругове који су се међусобно помагали и одржавали везе са старим завичајем³⁴. По линији тих веза оријентална острвца провинције су се могла непрекидно обнављати, утолико лакше што су нека повољнија места у војној служби Оријенталци вероватно чували за своје сународнике³⁵.

Београд.

В. Конгућ.

SUMMARY:

V. KONDIĆ: NEW DATA ON THE ORIENTALS IN SINGIDUNUM

The four inscriptions here published were erected by persons of the oriental origin. This is suggested for no. 3 by the characteristical decoration of the pediment and by the name Apphion, which find their parallels especially on the monuments of Asia Minor. The same may be concluded for nos. 1 and 2 on the *cognomina* *Diogenia*, *Diogenianus*, *Demetrius*, *Eumenes*, *Mercator*, and the *gentile* *Valerius*. Oriental provenance of *Aufidius Ingenuus* is indicated not only by the dedicator's gentilicium and the name of the goddess addressed, but also by the archaeological context of the altar (which was found in front of a Mithraic shrine). These inscriptions, together with other monuments concerning the oriental element in Singidunum and its neighbourhood, show that the Orientals on this part of the Danube were not prevailingly civilians, as usually assumed. In different ways — not only on the occasion of the stays of the Danubian military units in the East — the Orientals penetrated Danubian legions and *auxilia* and formed there somewhat exclusive circles which subsequently secured permanent immigration of their compatriots.

³² Што с правом одбацује и М. Мирковић, *Грагобу*, стр. 128, нап. 119.

³³ Не постоје никакви елементи који би наше споменике одредили у време пре III века.

³⁴ Отуда и споменута ара Килићана и натпис *χαίρετε, Γαλάται* у Скупима (Споменик 71 (1931, бр. 572); ур. Моссу, loc. cit. 307. Вероватно тиме треба објаснити и појаву детаљних обавештења о месту порекла неких Сиријаца у Виминацијуму. Навођење тако ситних географских јединица — села (што иначе није уобичајена појава) може имати значаја и неког смисла само за одређени круг заинтересованих сународника, боље речено за чланове њихове колоније. Уп. М. Мирковић, Градови, 69.

³⁵ Тако је напр. у Classis Flavia Pannonica служио велики број оријенталаца. Уп. С. Душанић, *Три епиграфска прилога*, Жива антика XV 1965.